

Višnuismus a Bhagavad-gítá

– D15 –

Grigorij Maximovič Bongard-Levin

Výběr z knihy Antonovová—Bongard-Levin—Kotovskij: *Dějiny Indie – Stručný přehled*, Mysl, Moskva, 1973; Svoboda, Praha, 1980. Starověk je prací Bongard-Levina.

Z ruštiny přeložil Petr Vavroušek.

Redakčně upraveno, 2018. Obrázky nejsou součástí knižní publikace.

Višnuismus

Višnuismus vznikl již v době Maurjů, ovšem podstatně se rozšířil v guptovském období. Hlavní božstvo Višnu vystupuje ve starých textech pod jménem Nárájana. Nárájana byl pravděpodobně bohem původních obyvatel severní Indie. Již texty *bráhman* ho nazývají mocným bohem a někdy ho dokonce stavějí nad pozdně védského stvořitele světa Pradžápatiho.

Později je Nárájana ztotožňován s Višnuem, který je jednou z védských variant slunečního božstva a jehož jméno je podle všeho také aborigenního původu. Později se tato dvojí podoba připomíná výhradně pod jménem Višnu a náboženský směr, který ho prohlásil za nejvyššího boha, dostává název višnuismus.

Výjimečná popularita višnuismu v Indii se vysvětlovala do značné míry správně jeho unikátní schopností asimilovat různé kultury a náboženské představy. To umožňoval propracovaný systém *vjúhy* a *avatárů*. Podstata pojmu *vjúha* tkví v tom, že všemocné božstvo Nárájana-Višnu se postupně odhaluje ve čtyřech různých podobách. S Višnuem tak splynulo několik populárních místních božstev, mezi nimi i Vásudéva, který v další literatuře téměř zastínil Nárájana.

Mnohé atributy středověkého Višnu mají svůj původ právě u Vásudévy, který byl v úzkém vztahu k božskému ptáku Garudovi. S Vásudéovým a později s Višnuovým kultem byl ztotožněn i kult boha Šankaršany, kterého uctívaly zemědělské kmeny. Do višnuismu bylo zahrnuto také další místní božstvo Kršna, které se brzy stalo jedním z nejpopulárnějších. Kršna, bůh pastýřů, byl líčen jako nezbedný mladík, známý milostnými pletkami s pastýřkami. Systém *vjúhy* napomohl vstřebání obrazu Vásudévy a Kršny do višnuismu.

Ještě důležitější co do výsledku se ukázala synkretická tendence, označovaná pojmem *avatára*. Toto slovo znamená „sestup“, přesněji „pozemské ztělesnění božstva k užítku lidí“. Starší literatura uvádí čtyři *avatáry* Nárájany-Višnua, později jejich počet dosahuje dvaceti devíti.

Višnu Višvarúpa („všech forem“).
Maitraka, Gudžaráť, 7. století. V expozici National
Museum Delhi. Foto Jan Strnad, 2011.

Takové smísení nejrůznějších mýtů umožnilo dostat mezi višnuistické náměty představy různých kultů. Ve třech svých podobách vystupuje Višnu jako zvíře; jako gigantický kanec zachraňuje Zemi před záhubou ve vodách, jako ryba při potopě vleče za sebou indickou archu, koráb, na němž se zachránil patriarcha lidí Manu, a jako želva se účastní při kvedlání oceánu. Višnu v podobě božského hrdiny Rámy si bere za ženu Sítu (bohyni zemědělství), a když ji osvobozoval z područí démona Rávany, obsadil Lanku. Toto téma později posloužilo jako hlavní námět proslulé Válmiíkiho *Rámájany*.

Pro studium historie nejstaršího višnuismu je velmi zajímavá konfrontace literárních pramenů s materiálem dato-

vaných písemných památek.

V Pániniho gramatice (5.–4. stol. před n. l.) se hovoří o náboženském uctívání Vásudévy, o němž tradice zachovala zprávy jako o hrdinném kšatrijovi, rekovi kšatrijské konfederace Vršnjů (kde Vásudévy byli privilegovanou rodinou). U Pataňďžaliho (2. stol. před n. l.) Vásudéva vystupuje jako *kšatrija* i jako objekt náboženského uctívání, které dosáhlo největších rozměrů v *Bhagavad-gítě*, v níž již Vásudéva vystupuje jako jeden z projevů nejvyššího boha Bhagavata.

O rozšíření Vásudévova kultu za vlády prvních Maurjů svědčí Megasthenovy zprávy o „indickém Héraklovi“, jehož seleukovský vyslanec líčí jako hrdinného válečníka, který poráží demony. Podle indických pramenů byl Vásudévův kult nejpopulárnější v Mathuře. Totéž také uvádí o Héraklovi Megasthenes. Soudíme, že řecký autor ve svém díle zachytil to období nejstaršího višnuismu, kdy Vásudéva byl již povýšen na boha, ale ještě nebyl ztotožněn s obrazem Kršny.

Ve významném nápisu Heliodora v Besnagaru (2. stol. před n. l.) se hovoří o uctívání „boha bohů“ Vásudévy, přičemž z nápisu vyplývá, že jeho kult byl rozšířen nejen mezi Indy, ale také mezi Řeky, kteří sídlili v severozápadní Indii.

Na základě řady dalších nápisů z konce 1. tisíciletí před n. l. můžeme usoudit, že v té době splynuly tři kultury – Višnuův, Nárájanův a Vásudévův. Na počátku našeho věku již byly višnuistickým bohům (Višnuovi, Vásudévovi a Šankaršanovi) budovány chrámy, což je zejména charakteristické pro hinduismus středověku. O chrámech na počest Šankaršana hovoří například také *Arthaśástra*.

Hinduismus se od bráhmanismu a také od většiny dalších náboženských systémů podstatně lišil tím, že nebyl spojen s jedním, ale se třemi bohy, přičemž každý z nich byl v zásadě rovnoprávný se dvěma ostatními. Tato čistě indická varianta „trojice“ dostala název *trimúrta* (tj. tři podoby) a zahrnovala Brahma (boha stvořitele), Višnu (boha ochránce světa) a Šivu (boha ničitele). První z nich, Brahmá, se do hinduismu dostal z vlastního védského panteonu, ovšem v pozdějším náboženství byl spíše vyjádřením ideje stvoření než samostatným božstvem. Brahmá na rozdíl od Višnu a Šivy (i od bohyně-matky Šakti, která zaujala důležité místo v hinduistickém panteonu) se sice často připomíná v náboženské literatuře, ale nebyly mu zasvěceny téměř žádné chrámy. Každý z těchto tří bohů zároveň představoval celý svět. Višnu nazývali jeho stoupenci nejenom ochráncem, ale také stvořitelem a ničitelem světa. Také Šiva mohl spojovat všechny tři kosmogonické funkce. Tento rys otevíral cestu jak toleranci víry, tak koexistenci různých nábožensko-filozofických systémů.

Bhagavad-gítá

Přestože „Píseň o Bhagavatovi“ je pouze nevelkou epizodou 6. knihy *Mahábháraty*, měla v dějinách duchovního života Indie neobyčejný význam. Všechny významné autority hinduismu považovaly za svou povinnost sestavit k ní komentář nebo přinejmenším vyjádřit se k základním otázkám, které *Bhagavad-gítá* předkládá. Evropané objevili *Bhagavad-gítu* již v pionýrských dobách indologie a k záplavě komentářů, které vznikly v Indii, začalo přibývat obrovské množství vědeckých prací, které na stejné téma produkovala Evropa.

Několik slov o obsahu tohoto unikátního díla. Ve vyprávění o nepřátelství Kuruovců a Pánduovců, které vrcholí obrovskou bitvou na Kuruovském poli, je i tato malá epizoda:

Jeden z pěti bratrů Pánduovců Ardžuna, když uviděl na bojišti své příbuzné, jak se chystají k bratrovražednému boji, odmítá se účastnit a obrací se o radu ke svému učiteli válečného umění Kršnovi. Kršna mu připomíná povinnost kšatrije, která nedovoluje vyhnout se boji. Ardžuna to uznává a boje se účastní. Ovšem v samotné *Bhagavad-gítě* se události spojené s hlavním tématem *Mahábháraty* připomínají pouze v prvních částech básně. Jejím hlavním obsahem je dialog o poslání člověka, podstatě morálky a vztahu světského a bož-

Párthasárathi (Kršna jako vozataj) vykládá
Bhagavad-gítu Ardžunovi.

Chrámový výjev, Pušpagiri. Z knihy South Indian
Images of Gods and Goddesses (1916).

ského. Kršna, jeden z mnohých hrdinů eposu, se zde proměňuje v pozemskou inkarnaci všemocného boha Bhagavata. Jeho rady nejsou pouze odpovědí na otázky o spravedlivosti nebo nespravedlivosti bitvy, ale jsou naučením bohatým na myšlenky a představují celou nábožensko-filozofickou doktrínu. Báseň končí tím, že se Ardžunovi „otvírají oči“, nepovažuje se již pouze za vojáka, *kšatrije* a protivníka Kuruovců, nýbrž za horlivého adepta nové víry, na níž ho obrátil sám bůh Bhagavat, který přijal podobu Kršny.

Učení, které je zafixováno v básni, se formovalo v době, kdy vedle sebe existovaly

takové náboženské a nábožensko-filozofické směry, jako bráhmanismus, učení *upanišadů*, buddhismus, džinismus, učení *ádžíviků*, a kdy vznikají filozofické školy *sánkhja* a *jóga*. *Bhagavad-gítá*, která byla těmito učením ovlivněna a přejala některé jejich postuláty, představovala však zároveň samostatný a v mnohém originální systém názorů. Byl to svého druhu pokus o reformu bráhmanických názorů v rámci ortodoxní tradice, který měl vést k jejímu upevnění v podmínkách významných přeměn v sociálním a duchovním životě. Právý charakter učení *Bhagavad-gíty* můžeme proto pochopit pouze ve srovnání s myšlenkami *upanišadů*, reformačních směrů a sekt.

Z textologických výzkumů vyplynulo, že báseň je mladší než nejstarší *upanišady* (které datujeme do 7.–5. stol. před n.l.) a časově se přibližně shoduje s takzvanými středními *upanišady* (2. stol. před n.l. – 2. stol. n.l.). To se projevuje nejen v shodném vyjádření mnohých principů a v používání stejných termínů, ale také v přímých, mnohdy doslovných shodách.

Autoři básně prokazují také svou znalost počátečních forem *sánkhji* a *jógy* a materiál *Bhagavad-gíty* je cenný pro stanovení geneze těchto systémů. Mnoho shod v termínech a filozofických principech je také mezi *Bhagavad-gítou* a nejstarším buddhismem, ovšem celkový charakter těchto dvou učením je rozdílný. Nábožensko-filozofický systém vytvořený v *Bhagavad-gítě* je ve skutečnosti výsledkem snahy obětníků přizpůsobit s použitím výsledků dalších nábožensko-filozofických systémů tradiční dogmata bráhmanismu zájmům nové epochy.

Tato nová doktrína, podobně jako i ostatní náboženské systémy, si klade jako hlavní úkol najít a popsat cesty, které mohou přivést věřícího k dosažení „vyššího náboženského cíle“ – „osvobození“. Specifika *Bhagavad-gíty* tkví v tom, že

např. na rozdíl od *upanišadů* pouze nepřijímá „cestu osvobození“ (*márga*), ale podrobně rozpracovává koncepci tří cest: „cestu poznání“ (*džňána-márga*), „cestu konání“ (*karma-márga*) a „cestu náboženské, božské lásky“ (*bhakti-márga*). V *Bhagavad-gítě* není jasně vyjádřena nadřazenost jedné z těchto cest. Pořadí při jejich výčtu je dáno tím, že patrně v učení o „božské lásce“ kulminuje náboženský patos, který prostupuje celou báseň. Neméně důležité je to, že snaha autorů posílit kult Bhagavata-Kršny se bezprostředně váže k myšlence *bhakti* – emocionální oddanosti tomuto božstvu.

Jestliže je *Bhagavad-gítá* ve výkladu *džňána-márgy* poměrně blízká názorům *upanišadů*, pak koncepce *karma-márgy* plně náleží autorům básně. Především myšlenka o „cestě nezainteresovaných činů“, která je jedním z hlavních témat díla, odlišuje učení *Bhagavad-gíty* od ostatních náboženských a nábožensko-filozofických systémů Indie, které za jediný cíl existence člověka prohlašovaly „osvobození“ (*mókša, nirvána*). Podobná koncepce ve starších textech chybí, a když byla přijata pozdějším hinduismem, byla bez výjimky chápána jako příspěvek *Bhagavad-gíty* indickému duchovnímu dědictví.

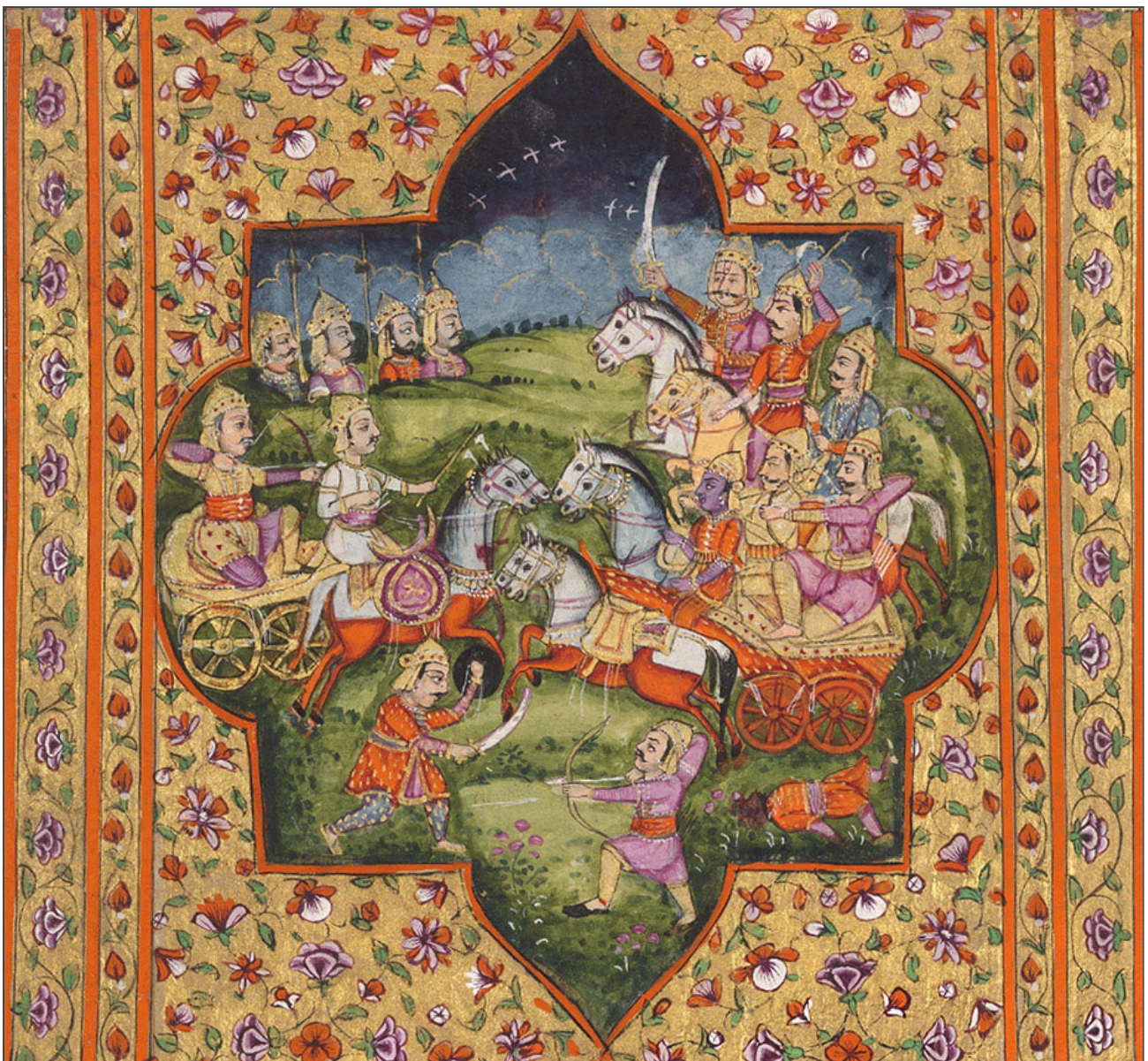
Místo tradičního dilematu těch učení, která byla založena na principu skepse (světský život nebo jeho zavrnutí), staví *Bhagavad-gítá* na první místo zcela jinou otázku: jaký má být charakter jednání individua, které usiluje o „náboženský ideál“. Odpověď, kterou *Bhagavad-gítá* dává, je velmi prostá: činy přestávají člověka spoutávat, koná-li je nezainteresovaně, tj. pohlíží na ně jako na nutnou, leč jeho osobě emocionálně lhostejnou povinnost. Z této „nezúčastněné aktivity“ jsou vyloučeny egoistické stimuly, není zde myšlenky na zisk, který se může získat činy. A co víc, individuum se při konání nesnaží upevňovat své vlastní „já“; je osvobozeno od „vědomí egoismu“ (*ahamkára*).

Jinak řečeno, *Bhagavad-gítá* při rozvíjení *upanišady* proklamovaného ideálu „osvobození“ osobnosti z okovů pozemského života a *ahamkáry* nalézá pro něj v zásadě jiné konceptuální vyjádření. Text básně je v podstatě věnován objasňování této ústřední myšlenky. „Cesta lásky k božstvu“ (*bhakti*) je v *Bhagavad-gítě* v rámci doktríny široce rozvinuta. Popis *bhakti* je v určitém smyslu vrcholem básně. Ideál, zavrnutí dvojakosti ve vědomí vlastního „já“, naznačený v *upanišadech*, mění se v kult Kršny-Bhagavata, vystupujícího zároveň jako osobní bůh i analogie světového absolutna (*brahman*).

Sociální aspekt obsahu básně organicky zapadá do nábožensko-filozofické doktríny, která je v ní rozpracována. Jestliže v *Bhagavad-gítě* výklad otázek bytí světa a cesty k dosažení „vyšší jistoty“ prokazuje vliv myšlenek řady neortodoxních směrů a reformovaného bráhmanismu *upanišadů*, pak v ní předložený model varnové organizace odpovídá archaickým představám védské doby. V *Bhagavad-gítě* jsou položeny základy ještě přísnějšího uzavřenějšího systému *varn*, nesoucího bezprostředně rysy „klasického“ kastovního systému, posvěce-

ného pozdějším hinduismem. Ovšem tento „sociální aspekt“ obsahu básně ztratil v mnohém pro další pokolení význam. *Bhagavad-gítá* se začala chápat jako koncentrované vyjádření ideologie reformovaného bráhmánismu a pozdějšího hinduismu vůbec. Největší myslitelé budovali na ní vlastní, zcela originální koncepce, a přitom zdůrazňovali ten nebo jiný moment jejího obsahu. V novější době si myšlenky básně vypůjčovaly nejrůznější, částečně si navzájem odporující teorie. K myšlenkám *Bhagavad-gíty* se odvolávali tak významní indiští myslitelé 20. století, jako Tilak, Gándhí, Aurobindo Ghoš a další.

Závažnost učení *Bhagavad-gíty* zdůrazňoval také Džaváharlál Néhrú. „Píseň o Bhagavatovi“ se tak stala organickou součástí celé indické kultury, věčným symbolem duchovního dědictví, existujícím od nejstarších vrstev jejího vývoje až k hledání posledních století.

Urputný boj mezi Pánduovci a Kuruovci.

Snímek z unikátního svitku, dlouhého 72 metrů, zachycujícího kompletní Mahábháratu, konec 18. století, Edinburgh University Library.